Жампетова Айгерім Оралбекқызының
«Заманауи қоғамның жаңғыруы контекстіндегі саяси құндылықтар»
атты диссертациялық жұмысына «6D050200 – Саясаттану» мамандығы бойынша PhD философия докторы дәрежесін алу үшін
АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс теориялық - концепциялық және эмпирикалық негізде жүзеге асырылған заманауи қоғамдағы жаңғыру шеңберінде қазақстандықтардың саяси құндылықтарын зерттеуге арналған.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі. *Біріншіден,* қазақстандық қоғамның саяси жүйесі көптеген трансформацияларды басынан кешірген мемлекеттердің бірі болып табылады. Мұндағы кеңес дәуірі кезіндегі тоталитарлық жүйе, азаматтардың саяси өмірге қатысуына шектеуліктердің қойылуы, қоғамның барлық салаларын тұтастай қадағалау, атеистік көзқарастарды қалыптастыру, әрине, халықтың сол жүйеге сәйкес көзқарастары мен құндылықтарын қалыптастырған. 1991 жылы тәуелсіздігін алған мемлекетіміз жаңа демократиялық қоғамды құру жолында жаңа құндылықтардың қалыптасуына жол ашқан болатын. Айтар болсақ, саяси құндылықтардың қалыптасуы мен дамуына, оның трансформациясына мемлекеттің саяси жүйесі, азаматтық қоғам институттарының сапалы қызметі, мемлекет басшыларының демократиялық құндылықтарын дәріптеуі мен қолдауы, модернизация сияқты факторлар әсер етуде. Осы орайда, қазақстандықтардың жоғарыда аталған өзгерістеріне орай саяси құндылықтарының жүйесінде қандай ерекшеліктер бар екенін анықтау қажеттілігі осыдан туындауда.

Екіншіден, мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2022 жылғы 1 қыркүйек **«Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Жолдауында** мемлекетімізді және қоғамның барлық саласын «күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» формуласына негізделе отырып ары қарай жаңғырту мақсатын қойған. Жалпыұлттық ынтымақтастықты және билік пен қоғамның серіктестігін нығайтып, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» қағидасын ұстанып, ауқымды саяси өзгерістерді ашықтық, әділдік және өзара сенім арқылы жүзеге асыруды көздей отырып, аса маңызды ашық бәсекелестік орныққан және бәріне тең мүмкіндік берілетін Әділетті Қазақстан қоғамының құрылуына бағдарланғанын мәлімдеді. Ал мұндағы халқымызды біріктіруші күш ретінде, елімізді қорғаудың ең басты жолы ретінде берекелі бірлікті атап көрсетті. Осылайша саяси модернизация мен саяси реформаларды жүзеге асыруда негіз болатын идеяларды жария етті. Демек, құндылықтарымыздың бірегей болуы мен жаңа қоғамға бейімделетін күшінің қажеттілігін атап көрсетті.

Сонымен қатар, «Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты *2022 жылғы 16 наурыздағы* Жолдауында «түрлі көзқарас, бірақ біртұтас ұлт» қағидатын берік ұстануға негізделген, демек плюрализмді нығайтуға, азаматтардың саяси белсенділігін арттыруға бағытталған жаңа қоғамға бетбұрыс алу, диалог пен мәміленің жоғары мәдениеті еліміздегі азаматтық ынтымақты арттыратын басты фактордың біріне айналатын, отаншылдық рухы жоғары қоғамды дамытуды көздеген мақсат қойылды. Осы орайда, заманауи қоғамдағы азаматтардың саяси құндылығын анықтау өзекті деп санаймыз.

Зерттеу жұмысының негізгі гипотезасы келесідей ғылыми сұрақтарда негізделді:

– Қазақстандағы саяси құндылықтардың трансформациясы модернизация негізінде жүзеге асуда, бұл өз кезегінде ұлттық экономикалық дамумен тығыз байланысты. Халықтың қажеттіліктерінің қанағаттандырылуынан кейін, саяси талаптардың күшеюі және саясатқа қатысудың жоғарылауы байқалады.

– Алайда, жаңа құндылықтардың қалыптасуы ескі құндылықтарды толықтай ығыстырып шығара алмайды, нәтижесінде екі түрлі құндылық жүйесі – консервативті және модернистік – бір-бірімен үйлесіп, Қазақстанның саяси мәдениетін байыта түсуде. Зерттеу барысында, қазақстандық қоғамдағы құндылықтар жүйесінің күрделі тарихи контекстте қалыптасқанын және кеңестік дәуір мен заманауи кезеңнің тоғысуы синтезімен ерекшеленуде деп болжап отырмыз.

Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны ретінде Қазақстан азаматтарының модернизация үрдісіндегі саяси құндылықтар жүйесі алынды.

Диссертациялық зерттеудің пәні – қазақстандықтардың заманауи қоғамда саяси–әлеуметтік процестерге, саяси институттарға, саясатқа қарым - қатынасын құндылықтық бағдарлар жүйесінің негізінде талдау.

Жұмыстың мақсаты – қазіргі заманғы қоғамды жаңғырту контексіндегі саяси құндылықтардың трансформациясына саяси және ретроспективалық (ерекшеліктеріне) талдау жасау.

Зерттеу мақсатынан туындайтын алға қойылған негізгі міндеттер:

– саяси құндылықтарды, олардың мәні мен мазмұнын, жіктелу ерекшеліктерін анықтауда қазақстандық және шетел теориялық-тұжырымдамалық негіздерін жүйелеу;

– саяси құндылықтардың қалыптасуы мен игерілуде саяси әлеуметтену институттарының рөлін бағалау және олардың ерекшеліктерін анықтау;

– қазіргі қоғам контексінде қазақстандықтардың демократиялық құндылықтардың даму жағдайлары мен олардың азаматтардың саяси санасында меңгерілуін айқындау;

– жаңғырту үрдісі шеңберінде саяси құндылықтардың трансформация кезеңдерін белгілеу, оған әсер ететін факторлардың рөлін бағалау;

– заманауи тәуелсіз Қазақстан қоғамында тәрбиеленген, жаңа саяси құндылықтарды бойына сіңірген жас ұрпақтың саяси құндылықтар жүйесін талдау;

– қазақстандық және түрік жастарының саяси құндылықтар жүйесінің ерекшеліктері, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтап, салыстырмалы талдау жүргізу.

Диссертациялық жұмыста қолданылған зерттеу әдістері. Эмпирикалық талдау келесідей сандық және сапалық әдістеріне негізделген зерттеулерді қамтиды:

1. *Сауалнама нәтижелерін қайта сараптау*: 2011 және 2018 жылдары Қазақстанда Рональд Инглхарт бастамасымен World Values Survey өткізген әлеуметтік сауалнама нәтижелері негізге алынып, қайта сарапталды. 2011 жылы қараша – желтоқсан айларында жүргізіліп, осы сауалнамаға – 1500 қазақстандық қатысты. Келесі зерттеу 2018 жылы қазан – қараша айларында өткізілді, респонденттер саны - 1276. Зерттеу Қазақстанның барлық аймақтарында жүргізілді.

2. *Автор тарапынан қазақстандық және түрік жастары арасында әлеуметтік зерттеу жүргізілді:* Survio платформасы арқылы өткізілген жастардың саяси құндылықтарын зерттеу мақсатында 2023 жылдың қараша-желтоқсан аралығында өзіндік әлеуметтік сауалнама өткізілді. Қамтылған респонденттер саны – 616 студент, Алматы қаласынының студенттерінің жалпы санының 0,3%-ын (186,6 мың адам) құрады. Таңдау жасы, жынысы, ұлты және тұрғылықты жері (қалалық/ауылдық) бойынша іріктеме критерийлері ретінде квота таңдалды (Қосымша А). Қазақстандағы сауалнамамен қатар Түркияның студенттеріне (N=424) де бірдей сауалнама жүргізілді (Қосымша В).

2.1 *Автор тарапынан Алматы қаласының мысалында:* сауалнамадан алынған жауаптардың себеп-салдарлық негіздерін талдау мақсатында 15 респондент қатысқан фокус-топ әдісі жүргізілді.

2.3 *Автор тарапынан Алматы қаласының мысалында: Survio* платформасы арқылы 2021 жылдың наурыз-сәуір аралығында «Жастардың құндылықтық жүйесіндегі діннің рөлі» тақырыбына бейімделген әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Қамтылған респонденттер саны – 200 студент (Қосымша С).

Сонымен қатар, әлемдік және қазақстандық зерттеу институттарының ғылыми-зерттеу нәтижелеріне қайта талдау жүргізілді:

3. Әлем бойынша елдердегі демократиялық сапаны өлшеу мақсатында қызмет етіп отырған Freedom House ұйымының зерттеу нәтижелері (2022 - 2024 ж.ж.). Зерттеудің әдістемесі*:* еркін /жартылай еркін/ еркін емес баға беру бойынша сараптау.

4. Сауалнама нәтижелерін қайта сараптау: Еуразиялық интеграция институтының 2017 жылдың 31 шілде және 10 тамыз аралығында өткізілген зерттеу нәтижелері қолданылды, сауалнамаға қатысқан қазақстандықтардың саны - 2000;

5. Сауалнама нәтижелерін қайта сараптау: Фридрих Эберт қорының 2018 жылдың 17 - 31 шілде аралығында өткізілген зерттеу нәтижелері қайта сарапталды. Қамтылған респонденттер саны – 1600, сауалнаманың қамтылған аймақтары – Қазақстан Республикасының 14 облысы мен 3 республикалық маңызы бар қала.

Зерттеу негізінде жаңашылдық сипаттағы келесі ғылыми нәтижелер алынды:

– шетелдік, қазақстандық ғалымдардың саяси құндылықтарды классификациялау ерекшеліктері мен идеологиялық бағыттарын зерттеудегі тұжырымдамалық негіздеріне жүйелі талдау жүргізілді. Шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдамаларының негізінде саяси құндылықтарды талдаудың теориялары жүйелендірілді, олардың қоғамның әртүрлі салалары, атап айтқанда саяси жүйе, мемлекет пен азамат арасындағы қарым-қатынас, құқық пен демократиялық процестердің ықпалы әсер ететіні анықталды. Мұндай құрылымдық талдау саяси құндылықтардың күрделі және көпқырлы құбылыс екенін дәлелдеді.

– Қазақ қоғамында қалыптасқан саяси құндылықтардың тарихи тамыры мен эволюциясы талданды. Зерттеу көрсеткендей, қазақтардың дәстүрлі саяси құндылықтары (үлкендерге құрмет, ынтымақ, әділеттілік және өзара көмек) қоғамның саяси тұрақтылығы мен бірлігін қамтамасыз етуге ықпал еткен. Кеңес Одағы кезеңінде бұл құндылықтар түрлі идеологиялық факторлардың ықпалымен өзгерістерге ұшырап, жаңаша сипат алды. Кеңес дәуіріндегі саяси-идеологиялық өзгерістер қазақ халқының дәстүрлі саяси құндылықтарына айтарлықтай әсер етіп, кейбір дәстүрлі элементтердің жоғалуына, ал кейбіреуінің жаңаша түрленуіне себеп болды;

– Қазақстанда тәуелсіздік алғаннан кейін басталған демократиялық транзиттің саяси құндылықтар жүйесіне айтарлықтай әсер еткені дәлелденді. Демократияның маңызы мен оның негізгі қағидаттары туралы қоғамдық түсініктің дамуы халықтың саяси құндылықтарының жаңа векторы ретінде қарастырылды. Демократиялық процестің әсерінен қазақстандықтардың саяси санасы біртіндеп демократиялық құндылықтар мен нарықтық экономикаға негізделген жүйеге бейімделіп, жаңаша құндылықтар қалыптаса бастады.

– Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық даму процестері саяси құндылықтардың трансформациясына тікелей әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Елдегі экономикалық өркендеу мен әлеуметтік жағдайдың жақсаруы халықтың саяси құндылықтарын өзгертудің маңызды алғышарты ретінде қарастырылды. Әлеуметтік теңдік, экономикалық еркіндік, құқықтық мемлекет идеясы сияқты құндылықтар игеріліп, азаматтардың саяси белсенділігі мен қатысу деңгейін арттыруға ықпал етті. Экономикалық өркендеу жаңа құндылықтардың қалыптасуына септігін тигізді.

– Әлеуметтік сауалнама нәтижелері көрсетіп отырғандай, жастардың саясатқа қызығушылықтарының біршама артқаны байқалды. Оның ішінде, әлемдік жаңалықтар мен резонанстық оқиғалар жастарды көбірек қызықтыруда. Алайда, фокус топ нәтижелері көрсеткендей, жастардың саясатқа қатыспауының негізгі себептері ретінде - саяси институттарға сенімнің төмендігі, ашық саяси платформалардың жетіспеуі, білім беру жүйесіндегі олқылықтар, ұлттық экономикалық дамуымен байланыстырып отыр.

– Әлеуметтік сауалнаманың нәтежелері көрсеткендей, Қазақстанда демократияның маңыздылығын жоғары деңгейде бағалайтындардың үлесі Түркиямен салыстырғанда едәуір төмен. Қазақстандық жастардың демократиялық процестерге қатысу қажеттілігін түсінгенімен, демократияға деген толық сенімнің әлі де төмен екендігін көрсетті. Ал Түркиядағы демократиялық құндылықтар жастар үшін маңызды рөл атқарады, және олар демократияның артықшылықтарын жоғары бағалайды, бұл демократияға деген сенімнің мықтылығын көрсетеді. Елде демократия мен азаматтық құқықтар шектелген жағдайда да, халық демократияның құндылықтарын қолдайтынын айғақтайды.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдар.

1. Модернизация теориясы бойынша, саяси жаңғыру әлеуметтік-экономикалық ортаны өзгертеді, бұл өз кезегінде адамдардың әлемге деген көзқарасына және олар басымдық беретін құндылықтарына әсер етеді. Бұл құндылықтар өз кезегінде жаңа қоғамдық өзгерістер әкеледі және демократиялық институттар мен режимдердің орнауына ықпал етеді. Демократиялық режимді орнату көбінесе оның құрылымдық алғышарттарының (мысалы, еркін және әділ сайлау, демократиялық институттар) пайда болуын талап етсе де, демократияның өркендеуі демократияшыл құндылықтардың халықтың санасына терең енуіне және авторитарлық режимдерге сәйкес келетін құндылықтардан басымдыққа ие болуына байланысты.

2. Кеңес Одағы халықтың тұрмысына, санасына, мәдениетіне, сондай - ақ құндылықтарына күшті әсер етті. Бүкілресейлік қоғамдық пікірді зерттеу орталығы жүргізген «кеңес адамы» социологиялық зерттеу нәтижелері растайды. Халықтың басым бөлігі өзін – өзі «кеңес адамдары» деген мақтанышпен қабылдап, неғұрлым ұжымшылдық құндылықтарын дәріптеуге тырысқан.

Жаңа адамды құру үшін өз әрекеттерінде Кеңес билігі қоғамның барлық салаларын бақылауға сүйенеді. Олардың күнделікті әдеттер мен адамдардың мәдениетін ғана емес, сонымен қатар олардың ойлау бейнесі мен адами қасиеттерін өзгертуге ұмтылды.

3. Тәуелсіздік алғаннан кейін ұлт құрылысының белсенді процесіне қажеттілік туындағанын байқай аламыз. Қазақ халқының мәдени әдет-ғұрыптарының, діни дәстүрлердің өркендеуі қоғамдағы дәстүрлі құндылықтардың жандануына, діни жаңғыруға ықпал етті, бұл қоғамдағы өркениеттік және дүниетанымдық көзқарастарға тұрақты із қалдырды. Сонымен қатар, тәуелсіздік алу шекараны ашуға, білім беруді жаңғыртуға мүмкіндік берді, әлеуметтік-экономикалық модернизация адамның материалдық, мәдени және әлеуметтік ресурстарын арттырды, нәтижесінде халықтың бір бөлігі өзін-өзі көрсету құндылықтарын игерді, әдетте азаматтық және саяси бостандықтардың күшеюіне әкеледі. Алайда, елдің тарихи дамуының осы кезеңінде халықтың тек бір бөлігі ғана модернизацияға тартылды, халықтың басқа бөлігі бұл процестерден тыс қалды, себебі кедейліктің ауқымды және ауыр өсуі байқалды, білім деңгейі төмендеді, халықтың едәуір бөлігі индустрияландыру нәтижесінде ұзақ мерзімді жұмыспен қамтылмады. Мұның бәрі құндылықтардағы өзгерістерді кері, регрессивті бағытта дамуына әсер етті, мысалы, зайырлы-рационалды құндылықтардан діни құндылықтарға қарай бет бұру.

4. Қазақстандық құндылықтар жиынтығы консервативтік және тұрақтылыққа бағытталған саяси мәдениетті бейнелейді. Отбасылық құндылықтардың, еңбекқорлықтың, әлеуметтік әділеттіліктің басымдығы қоғамда прагматикалық емес, моральдық және әлеуметтік ұстанымдардың маңызды екенін көрсетеді. Отбасы қауіпсіздігі, ата-аналарды құрметтеу, және отбасылық борыш жоғары бағалануы дәстүршіл қоғамның сипатын көрсетеді. Мұндай қоғамдарда консервативті саяси көзқарастар басым болуы ықтимал. Алайда, заманға сай бәсекеге қабілеттілік жақсы білім алумен де байланысты, бұл да қазақстандықтардың құндылықтық жүйесінде жоғары орынға ие. Мәселен, шетелдік білім алу, «Болашақ» бағдарламасы, академиялық мобильділік аясында жастарымыз шетелдік тәжірибені де игеріп, бұл олардың құндылықтарына әсерін тигізуде. Сондықтан бір уақытта дәстүрлі және заманауи құндылықтардың түйісіп, қоғамның трансформациялық кезеңін басынан кешіруде деп баға беруімізге болады.

5. Жастардың саясатқа тұрақты түрде емес, жағдайға байланысты қызығушылық танытатыны (60,8%) анықталды. Олар үшін саяси жаңалықтар мен оқиғалар негізгі күн тәртібіне қойылмайды, бірақ әлеуметтік немесе экономикалық өзгерістер күшейген кезде назарын аударады. Сонымен қатар, саяси мәселелердің ішінде әлемдік саясатқа қызығушылық – 37,1% құрап отыр. Жастардың әлемдік жаңалықтарға басымдық беруі халықаралық өзгерістердің жылдамдығымен және ақпараттың қолжетімділігінің артуымен байланысты. Елдегі саяси жағдайға қызығушылық – 34,4%, бұл көрсеткіш Қазақстан жастарының ішкі саясатты да назарда ұстайтынын көрсетеді, алайда олардың халықаралық саясатқа көбірек мән беретіні байқалады. Аймақтық оқиғаларға қызығушылық–14,4%. Жастардың аймақтық деңгейдегі жаңалықтарға назар аудармауы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің дамымауы немесе жастардың өңірлік мәселелерге әсер ете алмайтынын сезінуімен байланысты болуы мүмкін.

6. Демократиялық қоғамда өмір сүру маңыздылығы Қазақстанда 10/10 бағасын беретіндердің үлесі - 12% құрап отыр. Қазақстанда демократиялық өмір сүрудің маңыздылығы респонденттердің көңіл-күйінде белгіленген, бірақ бұл Түркиямен салыстырғанда әлдеқайда төмен. Бұл азаматтардың саясатқа қызығушылығы мен демократиялық процестерге қатысу қажеттілігін көрсетеді. Түркияда 51.9% респонденттер демократиялық қоғамда өмір сүру 10/10 деңгейінде бағалауда, бұл халықтың демократияға деген үлкен сенімін көрсетеді және демократиялық құндылықтардың қоғамда маңызды рөл атқарып жатқанның белгісі. Демократиялық елде өмір сүру Түркия азаматтары үшін өте маңызды. Бұл елде демократияның жетіспеушілігі мен азаматтық құқықтардың шектелуі жағдайында да, халық демократиялық жүйенің артықшылықтарын жоғары бағалайды. Демек, Түркияның отаршылдық жағдайында өмір сүрмеуінің әсері, яғни тарихи аспектілер де демократиялық санада өз көрінісін табуда.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі және мақұлдануы. Диссертация әл - Фараби атындағы ҚазҰУ Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасында талқыланды (№ 2 хаттама) және қорғауға ұсынылды. Диссертациялық жұмыстың негізгі ғылыми нәтижелері түрлі халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференция, саяси журналдарда баяндалды. Диссертацияның негізгі идеялары 14 ғылыми жұмыста көрініс тапты, соның ішінде «Саяси

модернизация» атты оқу құралында, Білім және ғылым саласында бақылау комитеті ұсынатын ғылыми басылымда - 3 мақала, Scopus компаниясының мәліметтер базасына кіретін «Central Asia and the Caucasus» атты халықаралық ғылыми басылымда 2 мақала «Religion in the axiological structure of kazakhstani youth» тақырыбында – 1 мақала, «Sotsiologicheskie issledovaniya» журналында «О политических ценностях и предпочтениях современной студенческой молодежи Казахстана» атты мақала басылымға шықты. Сонымен қатар, халықаралық ғылыми конференциялар материалдарында жарық көрген.

Жарық көрген ғылыми еңбектер:

1. О политических ценностях и предпочтениях современной студенческой молодежи Казахстана // Sotsiologicheskie issledovaniya. 2024. № 4. С. 148–152;
2. Religion in the axiological structure of kazakhstani youth // Central Asia and the Caucasus. Vol. 24 (3) 2021. - P. 195 - 212;
3. Саяси модернизация. Оқу құралы. Алматы. - 2020 ж. – 185 б.;
4. Трансформация политических ценностей современного Казахстана. «Фараби әлемі» // Материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых. Том 2., 6 - 8 апреля 2021. Алматы. – С. 374 - 376;
5. Модернизация үрдісіндегі саяси құндылықтардың даму ерекшеліктері. «Фараби әлемі» // Студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары. Том 2., 6 - 9 апреля 2020. Алматы. – Б. 228 - 230;
6. Демократические политические ценности современного общества. «Аль - Фараби» // Журнал социально - гуманитарных исследований. 2019, - № 1(65). С. 123 - 133;
7. Политические ценности современной казахстанской молодежи. «Фараби әлемі» // Материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых. Том 2., 2 - 11 апреля 2019. Алматы. – С. 214 - 217;
8. Саяси құндылықтарды зерттеудің теоретикалық негіздері. «Фараби әлемі» // Студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары. Том 2., 2 - 11 апреля 2019. Алматы. - Б. 231 - 233;
9. Basic principles of political values in modern society. «Адам әлемі» // Журнал философский и общественно - гуманитарный журнал. 2018. - №3 (77). С. 22 - 29;
10. Теоретические аспекты изучения политических ценностей. Материалы XIV международной научной конференции // 15 - 22 мая 2018. Болгария. - С. 102 - 105;
11. Особенности развития политических ценностей. Вестник КазНУ, Серия Философия, культурология, политология. – Алматы: Қазақ университеті, 2018 - № 1 (63), Б. 210 - 217.

Сонымен қатар, халықаралық ғылыми конференцияларда баяндама жасалды:

1. *The level of political participation of Kazakhstani youth.* 1st International Congress of Social Sciences // October 20–21, 2023.
2. *The role of traditional political values in modern Kazakhstani society*. 2nd Silk Road International Scientific research Congress // September 26–27, 2023.
3. *Political values of modern Turkish students: survey results.* 3rd Eurasia international scientific research and innovation congress. January 29-31, 2024.